

Türkmenler ve Türkmenistan

Türkmenlerin eski tarihi, bütün dünya Türklüğünün tarihi ile birdir. Tarihe çıktıkları alan olarak, Tanrı Dağları'nın batı ve kuzey yamaçlarından Aral Gölü'ne ve Altaylara doğru yayılan geniş Türkistan sahasıdır.

Türklerin bu alanlardaki kazılara dayanan tarihi, milattan önce 4 ile 5 bin yıllarına dayanmaktadır. Bilinen ilk Türk devleti, M.Ö. 8. yüz yılda ortaya çıkan Saka'lardır. Daha sonra, Türk boylarının egemen olduğu Hun İmparatorluğu, M.Ö. 220 ile M.S. 220 yılları arasında hâkim olur. Bundan sonra Tabgaç hanedanı devlete egemen olur. M.S. 550 yılında ise, ilk defa Türk adı ile anılan Gök Türk İmparatorluğu kurulur. Gök Türk hakanlarının sekizinci yüz yılda diktirmiş oldukları Orhun Âbideleri, hem Türk Dünyasının ortak tarihinin, hem de ortak edebiyatının ilk ve en büyük eserlerindedir. Bilge Kağan, Gültegin ve vezir Tonyukuk adına yazılan bu anıtlarda, ortak Türkçe'nin çok gelişmiş bir edebiyat ve devlet dili olduğu görülmektedir. Bu da, Türkçe'nin bu hale gelebilmesi için en az bin yıldır konuşuluyor olduğunu düşündürmektedir.

745 yılında, Büyük Türk Hakanlığı Gök Türkler'den Dokuz Oğuz - On Uygurlara geçer; egemenliği onlar temsil ederler. Diğer yabguluk ve küçük egemenlik sahibi boylar bu Büyük Hakanlığa tâbi olarak varlıklarını sürdürürler. Dokuz Oğuz - On Uygurlar Devleti 1260 yılına kadar devam eder. Bu dönemde, Orhun Âbideleri'nde kullanılan Göktürk alfabesi yerine Uygur alfabesi kabul edilir. Bu alfabe, on beşinci yüz yıl ortalarına kadar, gerek doğuda gerekse batıda Türk devletlerinin resmi yazışmalarında kullanılır.

Uygurlara kadar bütün Türk boyları Gök Tanrı dinine sahip idiler. Bu dinde, semavi ve her şeye gücü yeten tek bir tanrı olduğu inancı vardır. Gök Türk Âbideleri'nin girişinde şöyle denilmektedir: "*Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldıkta, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış, insanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve istemi Kağan, kağan olarak oturmuşlar.*" Görülüyor ki, bu görkemli ifadelerde, tek ve yaratıcı bir Tanrı'nın varlığı ve herşeye egemen olduğu açıkça bildirilmektedir. Nitekim, daha sonraki yüz yıllarda bu tek Tanrı inancı, Türklerin İslâmiyete yakınlık duymalarına ve onu kolayca benimsemelerine yol açacaktır.

Uygurlar döneminde ise Budizm ve Mani dinleri kabul edilmiş ve bu inançlar çerçevesinde geniş bir edebiyat vücuda getirilmiştir.

Eski Türklerde, Hakanların Gök Tanrı'dan kut olarak tahta çıktıklarına, adaletle yönetmedikleri takdirde, Tanrı'nın kutunu çekebileceğine ve Hakan'ın düşeceğine inanılırdı. Ayrıca, devlet baba anlayışı vardı. Orhun Âbideleri'nin Gültegin yazıtında şöyle der: "*Tanrı buyurduğu, yarlık verdiği için, kutum, kutluluğum var olduğu için... Ölecek olan Türk milletini diriltirek eğittim! Çıplak milleti giydirdim! Yoksul milleti bay kıldım! Az milleti çok kıldım!*"

940 yılında Büyük Hakanlık Karahanlılara geçer; boy beyleri bu devletin buyruğuna girerler. Karahanlı Saltuk Buğra Han döneminde Türkler ve özellikle Oğuzlar kitleler halinde Müslüman olurlar; Müslümanlık diğer Türk boyları arasında da hızla yayılmaya başlar. Karahanlılar dönemi Türk kültürünün hızla geliştiği ve yükseldiği bir dönem olur; birçok medrese açılır ve ilim adamları yetişir. Aynı zamanda, ortak Türk edebiyatlarının en büyük eserlerinden olan *Gutadgu Bilig*, *Atabet'ül Hakayik* ve *Divan-i Lügat'it Türk* gibi eserlerin yazarları olan Yusuf Has hacib, Ahmet Yügnekî ve Kaşgarlı Prens Mahmut bu devirde yaşamışlardır.

Beşinci yüz yıllardan itibaren Türk boylarının batıya doğru yayıldıkları görülür. Oğuzlar da, Ceyhun kenarları ve Hazar ile Aral Gölü arasına dalgalar halinde yerleşirler. Oğuz Yabgusu'nun Subaşı'sı olan Kınık beyi Selçuk'un torunu olan Çarı ve Tuğrul Beyler, 1040 yılında Dandenakan Savaşı'nda Gazne Sul-

tani'ni yendikten sonra Selçuklu Devleti'ni kurarlar. Selçuklular kısa zamanda bütün Orta Doğu'ya egemen olur, 1055 yılında Bağdat'a girerek İslâm Halifesi'ni korumaları altına alırlar. Tuğrul Bey, Bağdat'ta, Dünya Sultanı olarak ilân edilir. Çarı Bey'in oğlu olan ve Sultan Tuğrul'dan sonra tahta geçen Sultan Alparslan, 1071'de Malazgirt Savaşı'nda Bizans İmparatoru'nun ordularını yenerek Anadolu'nun kapısını Türklere açar. Bu tarihten itibaren çeşitli Oğuz boyları, komutanlarının öncülüğünde Anadolu'yu fethetmeye ve yurt yapmaya başlarlar; kısa sürede Anadolu fethedilir.

Bu tarihlerden itibaren Ceyhun ve Yengi Yurt çevresindeki Oğuzlar Türkmen olarak anılmaya başlar. Bunların bir kısmı yeni fethedilen Anadolu'ya yerleşirken, bir kısmı buldukları yerlerde kalırlar. Sultan Melikşah'm, amcası oğullarından Kutalmışoğlu Süleyman Bey'e verdiği ferman ile 1078'de Anadolu'da, İznik'te Türk Devleti kurulur. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultan Sancar döneminde son görkemli zamanını yaşar. İç çekişmelerin yoğunlaşması, çatışmaların artması ile Selçuklular dağılır ve Orta Doğu'nun birçok yerinde Selçuklu'nun kolu olan devletler kurulur. Harzem bölgesinde, Atsız'ın kurduğu Harzemşahlar İmparatorluğu bugünkü Türkmenistan'a egemen olur. Başkenti Köhne Ürgenç'tir.

1220 yılında Cengiz Han'ın orduları Harzem üzerine yürürler. Celaletdin Harzemşah'ın büyük kahramanlıklarına rağmen, Harzem ülkesi işgal edilir ve birçok şehri yıkılır. Bugünkü Türkmenistan çevresi ve Oğuzlar uzun süre, Müslümanlaşıp Türkleşen Çağatay ve İlhanlı İmparatorlukları içinde yaşarlar. Bu devletlerin zayıflama dönemlerinde, Türkmen beyleri şeklen merkeze bağlı olmakla birlikte, kendi boylan üzerinde egemenliklerini sürdürürler.

1370 yılında Timur, Belh şehrinde hükümdarlığını ilân ederek Timurlular Devletini kurar. Orta Doğu ve kuzeye doğru bütün Türk ülkelerini egemenliği altına almaya çalışır. Timur'dan sonra oğulları ve torunları döneminde de Türkmenistan tarım ve çeşitli kültür alanlarında gelişmeler gösterir. Türkmenler, Timur ordularında atlı birlikler olarak görev alırlar. Teke, Salur, Yomut, Ersarı gibi çeşitli Türkmen boyları Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan yörelerinde yaygınlaşırlar. Çeşitli Oğuz boylarından olup, Karakoyunlu ve Akkoyunlu siyasi birliklerini oluşturan Türkmenler, 14. ve 16. yüz yıllar boyunca Orta Doğu ve Anadolu çevresinde devletler kurar ve birbirleri ile çekişirler. Bu arada 1299'da Anadolu'da Söğüt'te, büyük Osmanlı İmparatorluğu, Oğuzların Kayı boyu tarafından kurulur. Karakoyunlu Türkmenlerinden olan Şah İsmail Safevi, 16. yüz yılın başlarında Safeviler Devleti'ni kurar. Timurluların dağılıp, yerine Özbek Hanlığının egemen olmasından sonra Safevî Hükümdarı Şah İsmail 1510 yılında Şeybani Han'ı yenerek Merv bölgesine hâkim olursa da, Özbek Hanları ile birleşen Türkmenler, Şah İsmail'in buralarda yerleşmesine izin vermezler.

1511 yılında, Safeviler'e karşı ayaklanan Türkmenler ve Harzem Özbekleri, Şeybani Hanedanından İlbars'ı, Vezir şehrinde Han seçerler. Ürgenç ve Hive beyleri de İlbars'a bağlanırlar. 1557 yılında Harzem tahtına geçen Hacı Mehmed Hân, Türkistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında birliğin kurulması gerektiğine inanır. Osmanlı-Safevi mücadelelerinde Osmanlıya yardım eder. Osmanlı Hakanı III. Murad Hân'a nâme yazarak, onun Ejderhan'ı almasını ve böylece Hazar Denizi'ne çıkmasını ister. Harzem Hanlığı zaman zaman Karlukların ve Özbek Hanlarının saldırılarına uğrar.

Hive Hanlığı olarak da anılan Harzem Hanlığında, özellikle Kalmuk akınları iktisadi hayatı çok tahrip eder. 1664 yılında, Şecere-i Türki isimli Türklerin soy kütüğünü yazan Ebul-gâzi Bahadır Han tahta geçer. Bu arada, Ceyhun'un bir kolu olan ve Ürgenç çevresini besleyen Özbey nehri kurumuş olduğundan, Ürgenç terk edilir ve 1615'te Hive şehri başkent tutulur. 1663'te Ebul-Gazi Bahadır Hân'ın oğlu Anuşa Han geçer. Devlet güçlenir; bu arada Buhara Şeybanileri üzerine seferler yapılır. Anuşa Han, 1684 yılında Semerkant'ı işgal ederse de, fazla duramaz. 1687 yılında Özbek Hanı, Subhankulu Han, Harzem'i işgal eder. Şâh Niyaz Işık Ağa'yi Harzem'e vali tayin eder. Ancak, Şah Niyaz, Buhara'dan gizli olarak Ruslarla ilişkilere girer. Türkmenlerin büyük bir kısmı Ahal, Etrek, Murgap ve Tecen dolaylarına yerleşirler. Aral civarında yaşayan Türkmenlerin bir kesimi de Astarhan ve Kuzey Kafkasya'daki Stavropol bölgesine göçerler. Güney Türkmenistan'daki Türkmenlerin bir kesimi de Safevîlerin egemenliği altında mücadeleler sonunda, Aba Serdar'ın Şah tarafından öldürülmesi ile bu direniş de kırılır. Bir yandan da, Horasanlı ça-

pulcuların baskınları olur. 1736 yılında Safevi Devletinin başına Oğuzların Afşar boyundan olan Nadir Şah geçer. 1736 yılında Safevi Devletinin başına Oğuzların Afşar boyundan olan Nadir Şah geçer. Kafkasya, Irak, Türkistan ve Hindistan'a büyük seferler yapan Nadir Şah da, Türkmenlerden vergi almaya devam ettiği için, sıkıntılar bitmez.

On yedinci yüz yılın sonlarından itibaren Çarlık Rusyası ile başlayan ticari ilişkiler vasıtasıyla, Ruslar Türkistan hakkında gerekli askeri araştırmaları yaparlar. Ruslar Tatar ve Başkırt bölgelerini işgal ederek başlar ve Yayık Nehri üzerinde Orenburg Kalesi'ni kurarlar. Burdan itibaren, bütün Türkistan'ı çevirecek şekilde stratejik noktalara kaleler yaparlar. Uzun yıllar Kalmukların saldırıları karşısında sarsılmış olan Kazak orduları zayıf düşmüş haldedir. Rus ve Kalmuk saldırıları karşısında, Küçük Orda, Orta Orda ve Büyük Orda, varlıklarını uzun süre devam ettiremezler.

Yayık Irmağı'nın doğusunda yaşayan Küçük Orda Hanı, Ebul Hayr Han uzun yıllardan beri Kalmuklarla çekişme halinde ve yorulmuş, yıpranmıştır. Türkistan'daki Hokand, Buhara ve Hive gibi diğer hanlıklarla birlik yaparak mücadele giremezler. Çetin mücadelelerin sonunda, 1731'de Hanların hep kendi soyundan gelmesi şartı ile Rus himayesini kabul eder. Ancak, Kuzuk Kurultayı bunu kabul etmez; şekli bir bağlılık gibi bu durum devam eder. Yer yer Kazak isyanları olur; hanlar değişir. Bu durum on sekizinci yüz yılın sonlarına kadar sürer.

1755 yılında Batır Şah Ali'nin önderliğinde Başkırtlar isyan ederler. Ruslar, Kazaklarla Başkırtları ve diğer Türk boylarını birbirine düşürürler, bir yandan da Kalmukları Türkler üzerine saldırtırlar.

1702 yılında hükümdar olan Arap Muhammed Han, Harzem-Hive Hanlığını Buhara Özbeklerinin egemenliğinden kurtarır. 1715'te yerine geçen oğlu Şir Gazi Han, Rusların yayılmalarını önlemeye çalışır. 1717'de Rus Çarının gönderdiği 3.500 kişilik bir birliği yok eder. Ancak, Harzem'de de uruğlar arasında çekişmeler vardır. Hanlar, uruğ başbuğlarının oluşturduğu bir divanla ülkeyi yönetmeye çalışırlar. 1728'de, ilim ve sanata düşkünlüğü ile tanınan Şir Gazi Han katledilir. Kongrat Türk beyleri, Şeybani Yâdigâroğullarını bırakarak, Kazak Hanlarından Bahadır Han'ı bozkırdan getirip Hân yaparlar. Yâdigâroğullarına bağlı olan uruğlar ise, İlbars'ı seçerler. İlbars, Nadir Şah Hindistan seferinde iken Horasan'a akın yapar ve burayı yağmalar. 1740'da, Hint seferinden dönen Nadir Şah Harzem'e yürür. Bu arada, Küçük Orda Hanı da, Rusların desteğinde olarak Harzem'e saldırır ve Hive'yi işgal eder. Nadir Şah da Hive'ye girince Küçük Orda Han burayı terkeder. Nadir Han, İlbars ve yirmi Kongrat beyini idam eder. Mangıt beylerinden Tâhir Han ve İlbars'ın oğlu 11. Ebul-Gâzi Han, Nadir Şah'ın himayesinde Hanlık yaparlar.

1747 yılında, Mangıt beyleri, Kazak Hanlarından Bahadır Han'ın oğlu Kayıp Han'ı Harzem hanı olarak ilân ederler. Başkırtların isyanına da katılmış olan cesur ve hareketli Kayıp Han, Harzem'in birliğini sağlamak için çetin mücadelelere girişir; yeni bir düzen kurmaya çalışır. Ancak, 1757'de kardeşinin isyanı üzerine babasını da alarak ülkeyi terkeder. Kardeşi Karabey uzun süre tutunamaz, Mangıt beyleri, Karabey'i tahtından indirip, Hive'den kovarlar. Yâdigâroğullarından Timur Gazi Han'ı, Harzem hanlığına getirirler. Timur Gazi, 1762'de Mangıt beylerini öldürerek, Kongratlardan Muhammed Emin İnak'ı vezir yapar. Ertesi yıl, M. Emin inak, Timur Gazi Han'ı öldürerek, 158 sene sürecek olan kendi hanedanını kurar. Uruğ başbuğlarından oluşan Divan'ı dağıtarak bir Sart'ı vezir yapar. Salgın hastalık ve kıtlık olur; Hive'den göçler başlar. 1790'da, yerine oğlu Avaz geçer.

1801'de Avaz Han'ın ölümü ile yerine İl Tüzer Han geçer ve o da Şartlara dayalı bir iktidar kurar. Ruslarla ticaret ilişkileri sürdürülür. 1806'da, İl Tüzer'in kardeşi Mehmed Rahim Han, Özbek uruğlarına dayanmaya çalışır. Karakalpaklar ve Merv Türkmenleri de Hanlığa bağlanır. 1825'te tahta geçen oğlu Allahkulu Han, Köhne Ürgenç'i yeniden onarır, Mavr Kalesi Hanlığına bağlanır, Ruslarla ilişkiler sürdürülür.

Ruslar, gerekli hazırlıkları tamamladıklarına inanarak harekete geçerler. Türkmenler, Rus birliklerini 5 Aralık 1839'da Üst Yurt bölgesinde Beş Tunak'da bozguna uğrattırlar. 1846'da Hive tahtına geçen II. Mehmed Emin Han, birçok cami, medrese ve sulama kanalları yaptırır. 1851 yılında tekrar Hive üzerine yürüyen Ruslar bozularak çekilirler.

1869 yılında Hazer kıyısında Kızılsu'yu işgal ederek burada bir kale yaparlar. 1864-65 arasında Ho-kand Hanlığına işgal eder, Semerkand ve Taşkent'i ele geçirirler. 1868-71 arasında Buhara Hanlığını ele geçirirler. Türkistan toprakları üzerinde Türkistan Genel Valiliği kurarlar.

1873'te Ruslar yeniden saldırıya geçerek Hive ve Gazavat'ta katliam yaparlar. Sağ Harzem Ruslara bırakılır. Ruslar Ahal bölgesine doğru ilerlerler. Nurberdi Han'ın oğlu Berdi Murad Han, Göktepe Kalesi'ni güçlendirerek savunmaya geçer. Ruslar, 1879'un Ağustos ayında saldırıya geçerler. Günlerce süren top ateşinde çok Türkmen şehit olur. Sonunda, kaleden çıkış yapan Türkmenler, Rusları Hazar'a kadar sürerler. Berdi Murad Han bu savaşlarda şehit olur.

1880 yılında Nurberdi Han vefat eder ve yerine Muhtumkuli Han geçer. Rus Çarlığı, güçlendirdiği büyük bir ordu ile yeniden Göktepe'ye saldırır. Günlerce top ateşi altında tutulan kalenin duvarları tonlarca dinamit patlatılarak yıkılır. Aşgabat'a çekilmek isteyen çocuklar ve kadınlar acımasızca öldürülür. Türkmenler Göktepe'yi sokak sokak ve ev ev savunurlar. Bu kanlı savaşlarda yirmi bin Türkmen şehit olur. Göktepe düşer. Ruslar 18 Ocak 1881'de Aşgabat'a girerler. Esasen, aralarında çekişmeler olan Türkmen beyleri, Merv şehrini savunamayacaklarını düşünürler ve Merv'i 1884'te Ruslara teslim ederler.

Rus egemenliğinde yaşamak bütün Türkistan için çok zor gelir. Yer yer Türkistan'ın her yanında irili ufaklı ayaklanmalar olur. Ancak, düzenli orduları olmadığı için, vatanları ve bağımsızlıkları için kahramanca kanlarını dökerlerse de, belirli bir başarıya ulaşamazlar. 1916'da, Çarlık Rusyası'nın, Türkmenleri savaşa göndermek istemesi üzerine yine Türkistan'ın her yanında isyanlar başlar. Türkmenistan'da, Cüneyt Han'ın önderliğinde halk ayaklanır. Ayaklanma Tecen ve Batı Türkistan taraflarında yayılır. Halk, Hive Kalesi'ne hücum eder. Ancak kaleyi düşüremezler. Cüneyt Han, Afganistan'a doğru çekilmek zorunda kalır ve burada uzun süre ayaklanmayı sürdürür. Aziz Han'ın başlattığı ayaklanma da başarılı olamaz; o da Afganistan'a geçer. Etek ve Gürgen'deki ayaklanmalar da kanlı bir biçimde bastırılır. Öncülerden Esen Han, Mergen Bey ve Baha Kılıç şehit edilirler.

1917 Bolşevik ihtilali ile, Türkmenistan'a komünizm uygulamaları başlar. 11 Temmuz 1918'de başlayan bir halk ayaklanması, Aşgabat'ta Sovyet yönetimine son verir. Ancak, 1920'de Kızıl Ordu yeniden Sovyet egemenliği kurar. Bu arada Cüneyt Han, Türkistan'a geçerek Hive Hara Seyit Abdullah ile anlaşır bir cephe kurar; Özbek, Karakalpak ve Türkmenler birlikte hareket ederler. Ancak, daha sonra mahalli beylerin harekete destek vermemesi üzerine Karakurum Çölü'ne çekilir.

2 Şubat 1920'de Harzem Halk Sovyet Cumhuriyeti ve 2 Eylül 1920'de Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulur. Sonunda, 27 Ekim 1924 yılında, Ruslar, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetlerini kurarak, Türkistan'ı beş ayrı cumhuriyet halinde Sovyet merkezine bağlarlar.

Türkmenlerin direniş hareketleri devam eder; Cüneyt Han, ancak Stalin döneminde ülkeyi terkederek Afganistan'a geçer ve 1938'de burada vefat eder. Sovyetler bu hareketleri Basmacı hareketleri adı altında kötülemeye çalışırlar.

İkinci Dünya Savaşı'nda iki yüz bine yakın Türkmen genci savaşa katılmıştır. 6 Ekim 1948 yılında aş-gabat ve çevresinde meydana gelen büyük bir depremde yüz kırk bin'in üzerinde Türkmen ölmüş; ancak, bu büyük felaketten dünya milletleri haberdar edilmemiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesi üzerine, Türkmenler de kendi Cumhuriyetlerini kurmak üzere harekete geçmiş ve Türkmenistan Meclisi, 27 Ekim 1991'deki olağanüstü toplantısında oy birliği ile bağımsız Türkmenistan Devleti'nin kurulmasına karar vermiştir. 27 Ekim, Türkmenistan'ın bağımsızlık günü olarak ilân edilmiştir.

Şimdi Türkmenistan, 26 Haziran 1992'de devlet başkanlığına seçilen Saparmurat Türkmenbaşı'nın öncülüğünde dünya devletleri içindeki şerefli yerini almak üzere ilerlemektedir.